

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NÜN HALI-KILİM TESBİT VE TESCİL ÇALIŞMALARI

Suzan BAYRAKTAROĞLU

Camilere halı, kilim ve diğer eşyaları bağışlamak kutsal bir görev olarak bilinmektedir. Cami çevresinde yaşayan kişiler, hayır işlemek, sevap kazanmak amacıyla camiye halı bağışlamaktadırlar. Bunun yanında Anadolu'nun bazı yörelerinde ölen kişi bir kilime sarılarak camiye, oradan mezara götürülür. Defin işleminden sonra bu kilim camiye hediye edilir. Yüzyıllardır süren bu gelenekle camilerimiz ihtiyacının çok üstünde halı ve kilime sahip olmuştur. Bunlar eski oldukları için ya en alta serilmekte, ya da kaldırılıp uygunsuz şartlarda bir kenarda bekletilmektedirler. Ayrıca her geçen gün hırsızlık olaylarını duymaktayız.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde halı uzmanı olarak göreve başladığım günden bu yana Anadolu'nun birçok il, ilçe ve köy camisini yetiştirdiğim kadar dolaşmakta, camilerde eski eser özelliği kazanmış halı ve kilimlerin tesbitini yapmakta, bunların Vakıflar Genel Müdürlüğü depolarına naklini sağlamaktayım. Daha sonra envanter kayıtlarını tutup, temizliklerini yaparak Vakıflar Genel Müdürlüğü galerisinde sergilemekteyim.

Koruma altına alınan bu halı ve kilimlerden örnekler sunmaya çalışacağım.

1. Kula Halısı: Batı Anadolu'nun önemli halı merkezlerinden olan Kula'da 17.yüzyıl'dan beri üretim yapılmaktadır. 18.yüzyıl başlarına ait olan halıda iç dolguda lacivert zeminli, yanlarda birer sütunceyle taşınan bir mihrap nişi bulunur. Ters bir şekilde mihrap tepeliğinden aşağıya doğru bir ibrik ve içinden çıkan stilize hayat ağacı motifi sarmaktadır. Genel renkleri sarı, açık mavi ve beyazdır (Resim 1).

2. Ladik Seccadesi: Önemli halı merkezlerimizden birisi de Ladik'tir. 18. yüzyıl başlarına aittir (Resim 2).

3. Gördes Seccadesi: Batı Anadolu'nun önemli halı merkezlerinden birisi de Gördes'tir. Tek mihraplı bir seccadedir (Resim 3).

4. Gördes Seccadesi: Çift mihraplıdır. Çeyizlik olarak dokunan bu seccadedeki çift mihrap kız ve erkeği simgeler. Bu yönden kız Gördes diye anılır (Resim 4).

5. Meğri Halısı: Güneybatı Ege'de, Fethiye civarında dokunmuştur. Fethiye'den gelmiştir. Lacivert zemin üzerinde stilize hayat ağacı ve uçlarında 8 kollu yıldızlar işlidir (Resim 5).

6. Kırşehir Seccadesi: İç Anadolu'daki halı üretim merkezlerimizden birisi de Kırşehir'dir. 18. yüzyıla ait bir örnektir (Resim 6).

7. Dazkırı Seccadesi: Göbeklidir. Üzerinde su ve temizlik sembolü ibrik motifleriyle H. 1261 tarihi bulunmaktadır (Resim 7).

8. Çanakkale civarından 8 kollu yıldızlı bir halı, 18. yüzyıl sonlarından (Resim 8).

9. Doğu Anadolu halısı: Geometrik ve stilize koçboynuzu motifleri bulunur.18.yüzyıl (Resim 9).

10. Yıldız bordürlü bir halı parçası (Resim 10).

11. Kafkas halı parçası, üzerinde stilize hayvan, kuş, göz, ejder motifleri vardır (Resim 11).

KİLİMLER

Kilimler diğer sanat dallarından ve halıdan ayrı bir gelişim gösteren sanat ürünleridir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgular düz dokuma yaygıların halıdan çok önce var olduğunu göstermektedir. Zira günümüzde bilinen en eski halı M.Ö. 5. yüzyıl'a tarihlenen Pazırık halısıdır.

Anadolu'da Çatalhöyük'te yapılan kazılarda M.Ö. 6500 yıllarına ait yün dokuma parçaları bulunmuştur. Bursa yakınlarındaki Dorak kazılarında bir odanın tabanında toz haline gelmiş yün kalıntısı geometrik desenler bulunmuştur. Bu yaygı tabakasının bulunduğu kat M.Ö.2500 yıllarına tarihlenmektedir. Yine bir Frig Merkezi olan Gordion'da M.Ö. 700 yıllarına ait bölümde yün ve keten dokuma parçaları bulunmuştur. Bu parçanın dokuma teknikleri bugün hâla Anadolu'da dokunan kilim zili, sumak dokumalarıyla aynıdır. Yine Pazırık halısıyla beraber kilim parçaları da bulunmuştur. Anadolu'da Selçuklular devrinde kilimin varlığına dair kayıtlar vardır. Osmanlı dönemine ait büyük boyutlu kilimler İstanbul Vakıflar Kilim ve Düz Dokuma Yaygılar Müzesi'nde bulunmaktadır.

Kilimlerde görülen motifler tamamen stilizedir. Anlatılmak istenen duygular, düşünceler hep eşyanın gerçek biçiminden esinlenerek stilize edilmiş bir takım işaretler şeklindeki motiflerle belirtilmiştir. İnsanlar kötülüklerden korunmak için uğur olsun diye üzerlerinde bir takım semboller taşırlar. Bu semboller stilize bir şekilde kilimlere de yansımıştır. Her motifin bir anlamı vardır. Kilimleri dokuyan yörük kadını bu motifleri yanyana sıralayarak duygularını, düşüncelerini, sevinçlerini, üzüntülerini, isteklerini, arzularını, endişelerini, korkularını; okuması-yazması olmasa dahi kilimine yazmakta, derdini anlatmaktadır. Kilim alfabesini çözmek günümüzde çok zor olmaktadır. Burada bazı motifleri anlatmaya çalışacağım.

1. Saf kilim: Tokat-Zile'den gelen örnekte çift katlı mihraplar görülmektedir. Aralarda bereket, saçbağı ve pıtlak motifleri görülür (Resim 12).

2. Elibelinde motifli kilim: Eskişehir'den gelmiştir. Sivrihisar yöresine aittir. Elibelinde motifleri, belirli bir rengin verev olarak sıralanması şeklinde belirlenmiştir. Bu motif analık ve doğurganlığı sembolize eder. Yani dişilik ve dolayısıyla bereketin sembolüdür. Elibelinde motifinin kökeni Ankara yakınlarında Ahlatlıbel'de bulunan, M.Ö.3000 yıllarına ait olan ana tanrıça heykeline dayanır. Bu motif Anadolu'da kilimlerden başka kuşak ve çorap dokumalarında da kullanılır. Elibelinde motifini genel şema aynı kalmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde değişik biçimlerde uygulanır (Resim 13).

3. Koçboynuzlu Kilim: Bursa'dan gelmiştir. Yüncü yörüklerine ait bir dokumadır. Kilimin iç dolgusu kırmızı zemin üstüne lacivert koç boynuzu motifleri ile doldurulmuştur. Bu motif kahramanlık, güç ve erkekliği simgeler. Ayrıca doğurganlık sembolü olarak ta kullanılır. Anadolu'nun her tarafında yaygın olarak kullanılmıştır ve değişik isimlerle anılır. "*Boynuzlu yarış, boynuzlu, gözlü koçbaşı*" vs. isimler alır. Bu motif Gordion'da Frigyalılara ait bir tümülüste M.Ö. 800 yıllarına ait bir bronz koçbaşı heykeli üzerinde görülür. Mezartaşları üzerine de koç boynuzları spiral şeklinde oyularak yapılmıştır (Resim 14).

Toroslar yöresine (Silifke, Mut) ve Aydın yöresine ait kilimlerde de koçboynuzu motifinin değişik uygulamaları görülmektedir. Merkezdeki büyük altıgenlerin iki yanında koç boynuzu motifleri vardır.

Bu kilimlerin kenar bordürlerinde ve aralarında bereketi simgeleyen motifler vardır. Bunlar dışıyı simgeleyen elibelinde motifi ile erkeği simgeleyen koç boynuzunun bir arada kullanılması şeklindedir. Ve bereketi sembolize eder.

Diğer örnekte altıgen madalyonlar içerisinde koçboynuzu ve kanca motifleri görülür. Kenar bordürlerinde bereket sembolü bulunur.

4-Kurt izi veya kurt ağızı motifli kilim: Tarsus'tan gelmiştir. Toros yörüklerine ait bir dokumadır. Kilimin tüm iç dolgusu küçük altıgenler içerisinde kurt izi motifleri ile doludur. Bu motif hayatı kötülüklerden korumak üzere yapılmış bir motiftir. Anadolu'da hayvancılıkla geçinen göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin tek korkuları hayvan saldırıları olduğu için onlardan korunmak için kurt izi motiflerini dokumalarda kullanmışlardır. Bazı yörelerde buna kurt ağızı da denilir (Resim15).

Aydın'dan gelen bir dokumada da kilimin zeminindeki büyük baklavalarda içerisinde kurt izi motifleri vardır. Bu baklava şemasının kenarlarında da canavar ayağı denilen, yine korumaya yönelik motifler yer alır. Canavar Anadolu'da efsanevi bir yaratıktır. Bunun vahşi bir hayvan olduğuna inanılır. Bu canavar ayağı motifini stilize ejder motiftir (Resim16).

5-Tarak motifli kilim: Balıkesir'den gelen örnekte tarak motifleri görülmektedir. Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan bu motif evliliğe ve doğuma bağlıdır. Evlilik ve doğum anındaki kötü gözlemlere, nazara karşı kullanılır. Evlenmek isteği de bu motifle gösterilir (Resim17). Elazığ'dan gelen örnekte de iri

Resim 3
197

Resim 2

Resim 1

Resim 4

Resim 5

Resim 6

199

Resim.9

Resim 8

Resim 7

Resim 11

Resim 10

Resim 12

Resim 15

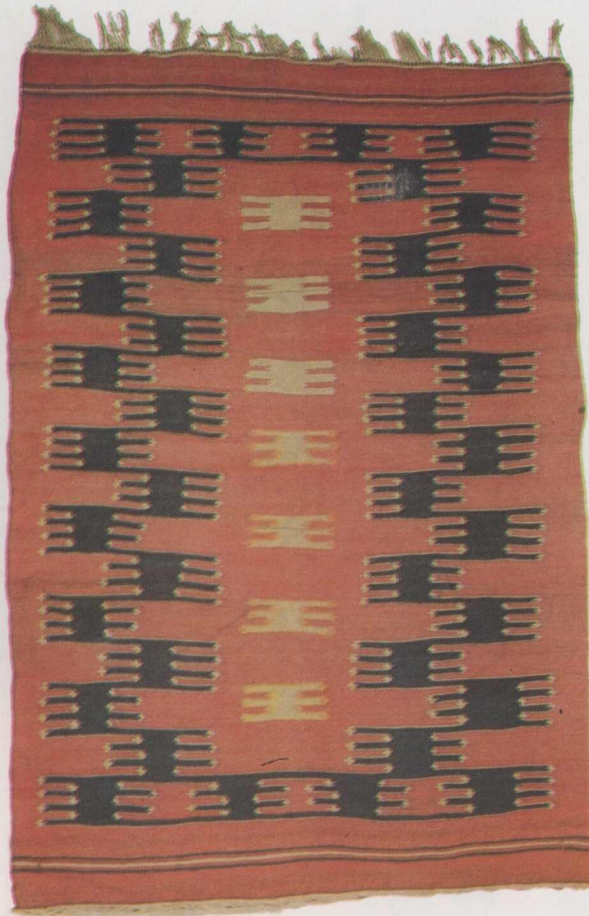
Resim 14

Resim 13

Resim 18

Resim 17

Resim 16

Resim 21

Resim 20

Resim 19

Resim 25

Resim 24

Resim 23

Resim 22

bir şekilde tarak motifleri görülmektedir.

Yine bir Sivrihisar kiliminde de iç içe geçen mihraplar ve kenar bordürleri birbirinden tarak motifleri ile ayrılır. Uzun bordürde kurt izi, kısa bordürde bereket motifleri işlidir (Resim18).

6-El motifli kilim: Elazığ'dan örnekte el motifini görmekteyiz (Resim19). Anadolu'da doğum olayıyla bağlantılı olarak doğurganlık ve analık kavramı sürekli ön planda tutulmuştur. Bu analık kavramı Kibele veya Meryem Ana'nın izi olabilir. İslâmi dönemde de Fatma ana veya Fadime Ana ismi ile sembolize edilir. Bu motife "**Fadime Ananın Eli**" denilir. Anadolu'nun bazı yerlerinde hâla bir işe başlarken "benim elim değil, Fadime Anamızın eli" denilir. Anadolu'da büyüye ve nazara karşı kullanılır. Çatal Höyük'teki altar duvarlarında ve Hacılar'daki çanak çömlek üzerinde el motifine rastlanır.

Bu örnekte mihrap nişi üzerinde stilize hayat ağacı görülmektedir. Hayat ağacı ölümsüzlüğün sembolüdür. Ağaç, tek tanrılı dinlerde görülür. Hayat ağacı ölümden sonraki hayatı yani ölümsüz yaşantıyı (ölümsüzlüğü) simgeler. Türklerin Orta Asya'daki dini olan şamanizme göre de hayat ağacı yeryüzünden gökyüzüne çıkışta yardımcı olur.

Yine bir Şarköy kiliminde de mihrap nişi içerisinde stilize hayat ağacı görülmektedir (Resim 20). Burada ağacın yanında kuşlar bulunmaktadır. Genellikle kuş motifi ağacın üzerinde tasvir edilir. Kuş motifi ölüme bağlı bir motiftir. Ve İnsan ruhunu simgeler. Vakit geldiği zaman Hayat Ağacı üzerindeki kuş uçar, yani insan ölür. Halk arasında ölen insan için "**kuş oldu uçtu**" denilir. Ayrıca ölünce cennete gitme arzusu dolayısıyla, kuş motifi cennetle bağlantılıdır ve kutsaldır. Bu inanış hayat ağacı üzerinde kuş motifi ile sembolize edilir. Karacaoğlan "**ölüm anı geldiğinde kuş kafesten uçar**" dizeleriyle ölümü dile getirir.

Anadolu'da kuş motifinin şekline göre çok değişik anlamları vardır. Baykuşa veya kuzguna benziyorsa kötü talih, kötü şans anlamına gelir. Eğer kumruya, güvercine, bülbüle benziyorsa iyi şans, iyi talih anlamına gelir. Ayrıca mutluluğu, aşkı, sevinci sembolize eder. Yine kuşların kanatlı olması ve uçabilme yeteneğine sahip olması güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılmalarına neden olmuştur.

Anadolu'da imparatora ait bazı kuşlu semboller kullanılır. Tek ve çift başlı kartal Selçuklu İmparatorluğunun gücünü temsil etmektedir. Yine bir Şarköy Kiliminde (Resim 21) yurt diye de söylenen çadır formları içerisinde tek ve çift kuşlar görülmektedir. Bunlar mutluluğu, sevinci, iyi şansı temsil eden kuşlardır. Çadır formları içerisinde el ve ibrik motifleri vardır. İbrik motifi su ve temizlik simgesidir. Çadırların tepelerinde de birer insan başı yer almaktadır. İnsan figürleri çok eski tarihlerden beri kullanılmaktadır. Çatalhöyük'teki duvarlarda avlanan insanlar resimlendirilmiştir. Ayrıca en eski halı diye bilinen Pazırık halısında da insan figürü görülmektedir. Dokumalarda insan figürü, şahısları anmak amacıyla kullanılır. Ayrıca bebek bekleyen dokuyucular insan figürünü kullanmışlardır.

Hayat için önemli olan nesnelere birisi de sudur. Su ve su ile ilgili motifler Çatalhöyük'ten başlayarak günümüze kadar çeşitli yerlerde görülürler. Daha geç dönemlerde de su sembolü olarak vazo, ibrik motifleri kullanılmıştır. Su ve ibrik motifi İslâmi dönemde temizlik simgesi olarak kullanılmıştır. Özellikle secadelere ibrik motifi çok kullanılmıştır.

Yıldız motifli Kilimler: Yıldız motifi mutluluğu simgeler, altı kollu yıldız Mihr-ü Süleymandır. Frigyalılar zamanında Anadolu'da kullanılmıştır. Zile'den geleli. örnekte kenarları basamaklı baklavalar içerisinde ve aralarda 6 kollu yıldızlar görülmektedir (Resim 22). Yatay panolar bereket sembolleri ile birbirlerinden ayrılır. Kenar bordürü ile iç dolguyu birbirinden ayıran tarak motifleri vardır. Evliliğe ve doğuma bağlı bir motiftir. Yıldızların içinde ve boşluklarda aşk ve birleşimi ifade eden birbirine girmiş iki renk ve motifler vardır. Bu ikilik prensibidir. Kadın ve erkek arasındaki uyumu, harmoniyi sembolize eder. Tabiatla hiç bir şeyin tek, yalnız olmadığını gösterir, üremeyi temsil eder.

Göz ve Muska motifli Kilimler: Yine Eskişehir'den gelen bir örnekte de altı kollu yıldızlar ve içlerinde aşk ve birleşim motifleri görülmektedir. Boşluklarda bol miktarda göz ve muska motifleri kullanılmıştır. İnanışa göre kötü bakışların kaynağı insan gözüdür. Bir takım kötülöklere insan gözünün sebep olduğuna inanılır. Çatalhöyük ve Hacılar'da çanak çömlek üzerinde göz motiflerine rastlanmıştır. Bazı bakışların insana kötölük, zarar, talihsizlik, ölüm, kaza gibi zararlar getireceğine inanıldığı için, bu kötü bakışların etkilerinin nazarlık gibi çeşitli objelerle giderileceğine inanılır. Kişi bu objelerden birini takarak, bu kötü bakışlardan korunabilir. Dokumalarda da muska ve göz motifleri sık sık dokunarak kötölüklerden korunulacağına inanılır. Bu kilimin alt taraflarında stilize karanfil motifleri görülmektedir (Resim 23).

Karanfil Motifi: Karanfil çok sevilen bir motif olarak halı ve kilimlerimizde çok kullanılmıştır. Bilinen en erken tarihli klâsik Osmanlı Dönemine kadar inmektedir. Bu dönemde çok daha gerçekçi bir şekilde bütün bir kilimin iç dolgusunu kaplayacak şekilde işlenir. Uluborlu'dan gelen örnekte de tüm iç dolguyu kaplayan karanfil motifleri görülmektedir (Resim 24). Kenar bordürleri bereketi simgeler. Tokat-Zile'den gelen örnekte iç dolgudaki stilize karanfil motifleri görülmektedir. Kenar bordürleri bereket sembolü olarak zikzak şeklinde uzanan bir dal ve üzerinde meyveleri görülmektedir. Yine

aralarda göz, yıldız, kurt izi, aşk ve birleşim motifleri görülür.

Bukağı Motifi: Aydın'dan gelen örnekte kısa kenardaki bordürde bukağı motifi görülmektedir (Resim 25). Bukağı, atların ön bacakları arasına yerleştirilen ve koşmasını önleyen bir alettir. Anadolu'da bu motif aşkta sadakati, aile birliğinin devamını ve hep bir arada olma isteğini simgeler. Aralarda aşk ve birleşimi gösteren renkler bulunur. İri baklava motiflerinin etrafı canavar ayağı (ejder) motifi ile doldurulmuştur.

Pıtrak Motifi: Pıtrak tabiatta çok bol yetişen, her yere yapışan dikenli bir bitkidir. Anadolu'da çok yaygın olarak dokumalarda kullanılır. İnsanları, malı, mülkü, yani hayatı kötü gözlerden korumada kullanılır. Aynı zamanda üründe bereketi simgeler. Bunun içinde daha çok un çuvallarında kullanılır.

Bir Zili Örneği: Üzerinde 8 kollu yıldızlar ve elibelindeler görülür.

Bir Cicim Örneği: İç içe mihraplar, kenarlarda muska ve göz motifleri kullanılmıştır.

Bir Sumak Örneği: Koç boynuzu, ejder motifleri görülür.

Kaynakça:

Güran ERBEK., *Anatolian Motifs from Çatalhöyük to the present*, 1987.

TARTIŞMA

Başkan- Teşekkür ederiz.
Efendim, sorularınızı alalım.

İffet ARSLAN- Efendim ben, halı ve kilim hakkında uzman görüşe sahip bir kimse değilim. Fakat, şimdiye kadar dinlediğim bütün konferanslarda, hele o koç boynuzlarıyla ilgili olarak, kökeninin Orta Asya olduğu, halıcılığın zaten Orta Asya Türklerinin sanatı olduğunu duydum. Siz ise, o taraftan hiç bahsetmediniz, Midas'a kadar indirir şekilde... Burada bir karışıklığa, kavram karışıklığına yol açıyor. Kültürümüze sahip olacaksak, bunun belirli öğelerini de aynı şekilde kullanmamız gerektiği için bu soruyu sormak gereğini duydum.

Suzan BAYRAKTAROĞLU- Efendim, ben uzun tarihçe anlatmak istemedim. Zaten süremiz kısıtlı ve sıkıcı olur düşüncesiyle. Bir cümle ile, en erken tarihli halının, Pazırık halısı olduğunu ve Orta Asya'da Pazırık Kurganlarında yapılan kazılarda bulunduğunu vurguladım. Nitekim, orada kilim bulunduğunu da belirttim. Fakat, yine yapılan araştırmalarda, kilimin daha erken tarihte var olduğunu anlayabildiğimizi belirtmeye çalıştım. Bunu, arkeolojik kazılar bize bildirmektedir.

Başkan- Teşekkür ederiz.
Buyurun efendim.

Prof.Dr.Beyhan KARAMAĞARALI- Efendim, arkadaşımız çok güzel bir çalışma yapmış; fakat, daha işin başında, yorumlar için erken. Kendisini bu çalışmasından dolayı tebrik ediyorum. Yorumlar için daha zamanınız var.

Mesela, el.. çok şey söylediniz. Bu arada doğurganlık da dediniz. El için doğurganlık düşünülemez. İkincisi, koç boynuzu meselesinde, çok değişik şeyler söylediniz, o konuda da yoruma gittiniz. Bu da erken.

Suzan BAYRAKTAROĞLU- Efendim, bu konudaki kaynakları siz daha iyi bilirsiniz muhakkak. Çok az sayıda kaynak var. Bir grup araştırmacı, bunları dokuyan boylar, oymaklar üzerinde durmakta, bir kısmı da motiflerin anlamları üzerinde durmakta. Bunun dışında, kilim konusunda başka bir veri yok. Sizler muhakkak daha iyi bilirsiniz.

Bir de, yörelerde dokuyucularla yaptığımız konuşmalar var; onlar diyor, "Biz bu motife bu ismi veriyoruz, bunu şu amaçla dokuyoruz" diye.

Başkan- Efendim sanıyorum araştırmacı, bugün yazılanlarla söylenenleri değerlendirdi. Elbette ki, bu konuda araştırma yapılmadan, son karara varamayız. Zaten kilimler konusunda da son derece az çalışma var. Yurt dışında bir çok kitaplar yazılmıştır, onlar da yanlış değerlendirmiştir. Araştırmacılarımız eninde sonunda doğruları ortaya çıkaracaktır. Sonra her yörenin kilimi değil, belli yöreler belirlenerek, bunların üzerinde derin çalışmalar yapıldıktan sonra ancak çözüm yolu olacaktır. O bakımdan, sanıyorum ki mevcut neşriyattan alınan bilgilerdir ve ağızdan söylenenlerdir.

Elbette hocalarımız yardımcı olacaklar ve genç arkadaşımızı, yanlış da söylese veyahut mevcut olanı da söylese, doğrusunu bulmaya yönelteceklerdir.

Teşekkür ederim.